

GÖK MEDRESE İLAHİYAT ARAŞTIRMALARI 11

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Nevzat Y. AŞIKOĞLU
Doç. Dr. Mustafa MÜCAHİT

Kitabın Adı
Editör

Yazarlar

Mizanpaj / Kapak

1. Baskı

ISBN

SONÇAĞ AKADEMİ YAYINLARI

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/49 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67

www.soncagyayincilik.com.tr

soncagyayincilik@yandex.com

Yayıncı Sertifika Numarası: 25931

BASKI MERKEZİ

UZUN DİJİTAL MATBAA, SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR.

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67

www.uzundijital.com

uzun@uzundijital.com

TEİZM, DEİZM AÇISINDAN GENÇLERİN DİNÎ ŞÜPHELERİ ve KİMLİK ARAYIŞLARI

Sait POLAT*

GİRİŞ

Teizm, tevhidi dinler olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi dinler için kullanılan genel bir kavramdır. Burada teizmi ve deizmi anlamak için Tanrı tasavvurlarına bakmakta fayda vardır. Teizmin Tanrı tasavvuru, mutlak anlamda iyi olan, bilen, işiten, gören, kadiri mutlak olan, kendisi dışında kalan bütün varlıkları yaratan, irade sahibi, kendisine hiçbir varlığın benzemediği bir varlıktır. Bu anlamda deizmin Tanrı tasavvuru teizmin Tanrı tasavvurundan farklıdır. Deizm Tanrı'nın varlığını kabul eder. Ama bu Tanrı âlemi yarattıktan sonra evrene müdahale etmez. Deizm, dinî ve ahlakî bir hayat için vahye, peygambere ve dinin diğer değerlerine gerek olmadığını, böyle bir hayatın akıl ve bilimle tesis edilebileceğini savunur. Deizmin tam anlaşılması için bu ayrıntıların bilinmesi önemlidir. O halde aklın dinde ve insanın yaşamındaki yerinin ne olduğunun kapsamlı bir şekilde belirlenmesi gerekir. Dinî hakikatlerin en azından bir dereceye kadar anlaşılması için aklın olması özseldir. Fakat bu durum dinin anlaşılması için tek hakikatin akıl olduğu anlamına gelmez. Akıl, insan zihninin, anlamayı, değerlendirmeyi, kavramları, argümanları inşa etmeyi ihtiva eden ve insana akletmesi için doğuştan verilen bir güçtür.¹ O halde vahiy-akıl ilişkisi nasıl olmalıdır?

İnsanın doğuştan sahip olduğu temel meziyetleri vardır. Bu noktada, Tanrı'nın insana bahsettiği önemli iki bilgi kaynağı vardır. Bunlardan ilki vahiy, diğeri ise akıldır. İnsan açısından bu iki kaynağın kendi kapsamı içerisinde kalması şartıyla, birini diğeri öncelemeden her birine hak edildiği şekilde yer verildiği takdirde epistemolojik anlamda insanlık âlemi bundan çok yararlanır. Bu bağlamda mesele ele alındığında her dönemde din ve akıl/bilim, insan hayatını en başta etkileyen temel iki olgu olmuştur. İnsanın ontolojik yapısı beden ve ruhtan oluşur. Kişinin ruhuna din, bedenine ise bilim hitap eder. Bu itibarla insanlık tarihini derinden

* Dr./ Adıyaman Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek dersleri Öğretmeni.

¹ Michael Peterson vd., *Akıl ve İnanç*, çev. Rahim Acar (İstanbul: Küre Yayınları, 2017), 99-108.

etkileyen bu iki olgu, her zaman insan hayatında kendini etkili bir şekilde hissettirmiştir. Vahyin metafizik alanda, bilimin ise fizik alanında hâkim olması ve insanlığa hizmet etmesi gerekir. Ancak insanoğlu her dönemde bu dengeyi sağlayamamıştır. Bazen bilinçli bir şekilde ilahi dinler tahrif edilmek suretiyle bilim ile çatıştırılmış, bazen de bilim dinin yerine konularak din inkâr edilme yoluna gidilmiştir.

İnsanlık tarihinde din her bakımdan kişileri çok yönlü etkileyen önemli bir olgudur. Bu bağlamda hangi toplumun tarihi incelenirse incelenin bu olgunun onları çeşitli yönlerden etkilediğini görmek mümkündür. Bu eksende insan tabiatı gereği tarihin her safhasında kendisini ve içerisinde yaşadığı çevrede olup bitenleri merak edip sorgulamıştır. İnsan evrenin gizemliliğini dikkate alarak özellikle açıktan gördüğü nesnelere, varlıkları, olayları değil, daha çok kendisine esrarengiz gelen, anlayamadığı, göremediği varlıkları, olayları ve olguları anlayabilmek için çaba sarf etmiştir. Akılla tam olarak anlaşılamayan metafizik konular, daha çok dine müracaat edilerek çözümlenme yoluna gidilmiştir. Ancak modern dönemde bilimin hızlı gelişmesiyle beraber bu algı bazı kimseler tarafından bilerek değiştirilerek dinin yerini daha çok akıl-bilim almıştır. Bu durum da beraberinde din ile aklın çatışmasını getirmiştir.

Batı Hristiyan dünyasında özellikle Ortaçağda Hristiyanlık dinini temsil eden kilise, bilime, akla gerekli önem vermediği gibi din adamları ve bağlı otoriteler tahrif ettikleri dini kullanarak toplum üzerinde din adına baskı kurarak insanları sömürmüşlerdir. Bilim, 17. yüzyıldan itibaren, önemli gelişmeler göstererek eskisinden daha fazla ve kapsamlı bir şekilde insan düşüncesini ve mevcut kurumları etkilemiştir.² Bu tarihten itibaren din taraftarlarıyla bilim taraftarları arasında kısmen günümüze kadar devam eden bir çatışma alanı hâsıl olmuştur. Bu çatışmanın birçok yararının yanında zararları da söz konusudur. Bunun neticesinde ise dinî duygular zayıflamış ve bütün dinler aynı seviyeye indirgenerek dinî inkâr eden felsefi akımlar ortaya çıkmıştır.

Bu eksende Batı dünyasındaki felsefi akımlardan biri de deizmdir. Bu akım, daha önce zikrettiğimiz çağdaş felsefi akımların oluşturduğu sorgulayıcı zemini kullanarak görüşlerini yaymaya çalışmıştır. Deizm, temel olarak evrene müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışını kabul etmekle beraber dinlerin bütün değerlerini inkâr etmiştir. Özellikle sanayileşme, bilim ve teknolojinin gelişmesiyle beraber insan maddi olarak daha konforlu ve rahat bir hayata kavuşmuştur. Ancak bu durum insanı dünyevileştirmiş, manevi olarak insanın din ile bağları zayıflamıştır. Zamanla Tanrı'nın varlığı

² Bertrand Russell, *Din ile Bilim*, çev. Akşit Göktürk (İstanbul: Say Yayınları, 1996), 11.

da dâhil, bütün dinleri inkâr eden ateizm ve Tanrı'nın, insan ve âlem ile olan ilişkisini inkâr eden deizm gibi akımlar toplumda yaygınlaşarak güç kazanmıştır. Deizm tam da bu düşünceden ve ortamdan beslenmiş neş'ü neva bulmuştur. Bu bağlamda deistler, akli vahyin yerine koyarak tahrif edilmiş kutsalları reddettikleri gibi gerçek vahyi de reddetme yoluna gitmişlerdir. Deistler bunu yaparak kendilerini en önemli bilgi kaynağı olan vahiyden mahrum bırakmışlardır. Deizmi buna zorlayan birçok etmen mevcuttur. Bu unsurların başında bilim ve teknolojinin gelişmesiyle ortaya çıkan Aydınlanma dönemi, Rönesans, Reform hareketleri, bunlarla beraber zenginleşen toplumların seküler bir hayatı tercih etmesi gelir. Bu sebepleri ileride bir başlık altında detaylı bir şekilde tartışacağız.

Rönesans, Reform ve Aydınlanma hareketleriyle Batı'da ortaya çıkan bu inkârcı felsefi akımlarla beraber hızlı bir şekilde gelişen bilim, sanat, edebiyat, psikoloji, sosyoloji ve felsefe gibi ilimler toplumun hizmetine sunulmuş, öte yandan yine aynı bilimler aktif bir şekilde kullanılarak din ve argümanlarıyla mücadele etmiştir. Sözü edilen tabii ve beşeri bilimler, maddi olarak toplumların refah düzeyini ve konforunu yükselttiği için dinî inançlara karşı takınılan bu olumsuz tutuma karşı toplumda ciddi anlamda bir tepkiye yol açmamıştır. Aslında bazı felsefi akımların takındığı, her şeyi akıl ile açıklama ve ispat etme, dinî inkâr etme, yok sayma tutumu genelde her zaman var olmuştur. İmam Gazali'nin önemle üzerinde durduğu konuların başında bazı ünlü filozofların düştüğü bu hata gelir.³ Bu dönemde meydana gelen Aydınlanma hareketleriyle beraber akıl, her şeyin ölçüsü olarak kabul edilmiştir. Bu anlamda dinî değerler ya tamamıyla inkâr edilmiş ya da akıl ile aynı şeyi söylemişse o zaman kabul edilebilmiştir. Akıl metafizik konularda yetersiz kalmış, dinlerin konu ile ilgili söyledikleri de inkâr edilmiştir. Özellikle septisizm, ateizm, agnostisizm, hedonizm ve nihilizm gibi felsefi akımlar, şüpheciliği, bilinmezliği ve hiçliği esas alarak dinî değerleri inkâr etmişlerdir. Öte yandan materyalizm, maddeyi her şeyin esası kabul ederek insanın, âlemi sadece deneme ve duyularla anladığını iddia ederek akılcı olduklarını söylemişlerdir. Dinî değerleri bilgi kaynağı olarak görmedikleri için de her türlü dinî düşünceyi inkâr etmişlerdir.⁴ Dolayısıyla insan açısından anlatmaya çalıştığımız bu gelişmelerin dünyada ister istemez yansımaları olmuştur.

Bu yaklaşımların neticesinde ülkemizde de son zamanlarda, gençlerin dinî şüphe içinde oldukları, bunun sonucunda deist ve ateist yönelimlerin dinî inancı ciddi bir şekilde sarstığı iddiaları gündemdeki yerini al-

³ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1992), 11.

⁴ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981), 162.

maktadır. Bu noktada Müslüman gençlerinin anlam dünyasındaki dinin ve dindarlığın yerinin ne olduğu, onların neden dini bırakıp din dışı akımlara yöneldiklerinin araştırılmasında yarar vardır. Bu bağlamda deizmin Tanrı tasavvuru ve din algısı noktasında gençler arasında ve bilhassa mütedeyyin aile çocuklarının eğitim gördüğü eğitim kurumlarında, muhitlerinde yaygınlık kazandığı şeklindeki iddialar birçok kimse tarafından dile getirildiği görülmektedir. Bu iddiayı dile getiren çevrelerin dayanakları ve gerçeklik payının ne olduğu objektif olarak araştırılması bir zorunluluktur. Dinî çerçevede ve sosyal, psikolojik alanda bu durumun arka planı mutlaka etraflıca objektif bir şekilde irdelenmelidir. Bu iddiaları bu kadar dillendirmenin arkasında ne yatmaktadır. Bu iddiaların doğruluk derecesi nedir? Bu insanların deizm kavramına yükledikleri anlamlar üzerinde fikir birliğinden söz edilebilir mi? Deizmin bir kimseye özelde Müslüman bir gence cazip gelen ve bu düşünceye yöneltebilecek sebepler nelerdir? Bütün bu olan bitenlerin felsefi bir yaklaşımla değerlendirildiğinde bu etkenlerin yeri ve ağırlığı nedir?

Günümüzde gençlerin dinî değerlerini sorgulayarak din ve dindarlık algıları üzerinden şüpheler edinerek inançlarından uzaklaştıkları iddiaları düşündürücüdür. Bunun sonucunda ortaya çıkan felsefi akımlardan biri olan deizmin kendine bir alan bulması ve yayılması din ve Müslümanlar açısından bir problemdir. Çağımızda dünya birçok alanda modernlikten post-modernliğe doğru hızlı bir şekilde evrilmektedir. Bu durum ister istemez herkesi etkilediği gibi Müslüman gençleri etkilemektedir. Yaptığımız bu çalışma sonucunda, gençlerin dinin inanç esaslarına, fikhî boyutuna, dindarlara, dinî cemaatlara yönelik olumsuz eleştirilerde buldukları görülmektedir. Bununla birlikte gençlerin büyük bir kısmı ya geleneksel dine sığınarak huzur aramakta ya da dinî inanç ve uygulamaları sorgulayarak taklidî inançtan tahkiki inanca doğru yönelmektedir. Toplumumuzdaki gençler arasında ibadet davranışının azaldığı, ihtiyaç dindarlığının arttığı görülmektedir. Gençler; geleneksel dindarlığı sorgulayıcı, inancına dargın bir tavır takınarak dine ilgisiz kalanların yanında, deist ve ateizme yönelimliler gösterenlerin de olduğu görülmektedir. Dinî inançlarıyla dünyevî hazları arasında sıkışan gençlerin, kimlik ve değer krizi yaşadıkları bir gerçektir. Bu bağlamda bulgular göstermektedir ki gençlerin dinle ilişkileri, tek boyutlu değil, oldukça karmaşıktır. Şimdi de deizmin etimolojik ve tarih içerisindeki serüvenini yakından bakalım.

1. Deizm ve Tarihsel Serüveni

Deizmi anlayabilmek için tarihi oluşumunu, ortaya çıkmasındaki arka plandaki temel gerekçeleri iyi tespit etmek gerekir. Deizm, Hristiyan

Katoliklerin Tanrı hakkındaki teslis ve reenkarnasyon gibi inanışlarının akıl üstü kabul etmeleri, bu konuların akılla bilinemeyeceği, Hristiyan teolojinin temelini oluşturan imanın sırlarının (bunlar akılla idrak edilemeyen teslis, hulul, asli günah, kutsal kitap) bir eleştirisi şeklinde karşımıza çıktığını görürüz. Deizm bu gizemli olan imanın sırlarına itiraz ederek akılla bilinemeyecek her türlü düşünceyi reddeder. Deizmi anlama noktasında bu durum önemlidir. Deizm kavramı Tanrı'nın varlığını kabul etmekle birlikte, vahyedilmiş dini ve peygamberi kabul etmeyen, mucizeleri reddeden, Tanrı'nın ilim ve irade gibi temel sıfatlara sahip olmadığını düşünen, âlemdaki olayların gelişiminde Tanrı'nın doğrudan etkisinin olmadığını inanan kişilerin inancını ifade edebilmek için kullanılmıştır.⁵

Deizm terimi, tanrı anlamına gelen Latince "deus" kelimesinden türetilmiştir. Grekçe'de Tanrı anlamına gelen "theos" kelimesinin kaynaklık ettiği teizm kavramıyla aynı kaynaktan gelmektedir.⁶ Deizm, Tanrı'nın varlığını ve âlemin faili olduğunu kabul etmekle birlikte, varlığını ve nihai hakikatinin akıl ile bilinebileceğini, Tanrı'nın âleme müdahale etmediğini, dolayısıyla da peygamberliğe ve vahye ihtiyaç olmadığını ileri süren hem felsefe hem de din bağlamında değerlendirmeye açık "yarı-dinî, yarı-felsefi bir hareketi" ifade eden felsefi bir düşüncedir.⁷

Latince deizm ile teizm aynı kökten gelmiş olsa da kök anlamlarının dışındaki içerikleri, aynı şeyi ifade etmedikleri gibi, birbirine muhalif çok ciddi unsurları taşır. Bu bağlamda her iki kavram arasındaki esas fark; teistler Tanrı'yı, vahyi ve peygamberi ilahi inayet kabul ederler. Deistler ise Tanrı'nın evreni yarattığına ve düzenlediğine inanırlar. Fakat Tanrı'nın evrene etki eden dinamik türden inayetini kabul etmezler.⁸

Genel olarak ifade etmek gerekirse, teizm, Tanrı'ya ve dine bir bütün olarak inananların zihniyetini ifade eder. Deizm ise Tanrı'ya inanıp da dine inanmayanların en başta da peygamber/vahiy vasıtasıyla iletilen dinin kurumsal boyutuna karşı çıkanların zihniyetini ifade etmek için kullanılmaktadır. Dolayısıyla deizmin Tanrısı, burada esasında dinin Tanrısı değil, akıl ile idrak edilen bir Tanrı'dır.⁹ Fakat şunu da ifade etmekte fayda vardır. Felsefi olarak bütün deistleri aynı kategori içinde değerlendirmekte doğru olmaz. Çünkü deist felsefeyi temsil edenler arasında Tanrı'ya olan inançlarının yanı sıra peygamberlere ve ahirete dair inançlarının ol-

⁵ Mehmet Ata İz, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", *Din Felsefesi*, ed. Latif Tokat (Ankara: Bilay Yayınları, 2018), 69.

⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma, 2013), 406.

⁷ Aydın, *Din Felsefesi*, 174-176.

⁸ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek* (İstanbul: Çamlıca Yay, 2001), 21.

⁹ Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, 49. ;Bkz. Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s.406.

duğunu belirtmek gerekir. Bu eksende mesele ele alındığında Hristiyanlığa inanmakla birlikte aklın da aynı gerekçelere ulaşabileceği, bir tabii din kurabileceği düşüncesinde olan Kant başta olmak üzere deist olarak bilinen başka düşünürler de vardır.¹⁰

Deizm iki esas düşünceden hareket eder. İlki, evrene müdahale etmeyen Tanrı, ikincisi, akla ve bilime olan büyük güvendir. Bu yaklaşımı bu bağlamda ele aldığımızda deizm her türlü vahyi, ilhamı ve dolayısıyla vahyin bildirdiği Tanrı'yı, dinî, takdiri inkâr ederek sadece akıl ile idrak edilen bir Tanrı'nın varlığını kabul eder. Bu anlayış peygambere ve dinlere ihtiyaç olmadığını ileri sürerek "tabii/doğal din" fikrini benimseyip müdafaa etmektedir. Bu bağlamda deizmin kendine özgü bir felsefesi vardır. Bu bağlamda deizmin modern dönemin dini olarak ifade edilmesinin sebebi "aklî bilgiyi, vahyî bilginin yerine koyarak felsefî "dinî" görüşü dinileştirmesi"¹¹ sebebiyledir.

Deizmin varlık sebebi ve beslendiği esas alan metafizik belirsizliktir. Felsefî bir bakış açısıyla meseleye baktığımızda yaşadığımız hayat, varlık, epistemoloji, ahlak ve din alanlarında mutlak kesinliğe ulaşmanın mümkün olmadığını görürüz. Yani daha açık bir şekilde ifade etmek istersek bu durum varoluşu "Tanrı'nın gözüyle görme imkânımız yoktur" diyebiliriz. Felsefî düşünmenin var olma sebebi olan metafizik belirsizlik hem dinin hem de felsefenin kesinlik kazandırmak istediği bir konudur. Deizmin hem din ile hem de felsefe ile ilgili yönleri vardır. Deizm "inancın olduğu kadar düşüncenin de objesi konumundadır."¹² Bu eksende deizmi Tanrı ve din tasavvuru üzerinde sorgulamak gerekir. Bu kontekste bir Tanrı düşüncesine sahip olmak, insanın hem din hem de Tanrı ile ilişkisini belirlediği gibi, bu düşüncenin oluşturduğu bakış açısı, sair alanlara yönelik düşünce ve tutumlarını da biçimlendirebilmektedir.¹³

Tarihi süreç içerisinde deizmin ileri sürdüğü düşünceleri değişik kültürlerde farklı şekillerde görmek mümkündür. Deizmin köklerini İlkçağ doğacı düşünürlere kadar götürmek mümkündür. Yunan felsefesinde sistematik düşüncüyü önemseyen ve buna öncülük eden filozof Aristoteles'tir. Aristoteles, bugün aşına olduğumuz manada bir dinî hayat yaşamamış olsa da, Tanrı hakkındaki düşüncelerinde teistik anlayışa en çok yaklaşan ilk filozoflardan biridir. Onun felsefî sisteminin bir gereği olan ilk muharrik yak-

¹⁰ Emre Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 220.

¹¹ Cafer Genç, "Eğitim Felsefesi Açısından Deizm İmkânının Tartışılması", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 85.

¹² Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açından İman* (İstanbul: İfav Yay, 2012), 96.

¹³ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 41.

laşımı, deistik Tanrı tasavvuruyla bire bir örtüşmemekle birlikte dünyadan ayrı olması ve âlemi harekete geçiren ilk hareket ettirici olmakla birlikte evrene müdahil olmaması gibi konularda benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla bu bağlamda meseleyi felsefi bir zeminde değerlendirildiğinde deizmin fikir babalığını, yani düşünsel köklerinden birinin büyük çoğunlukla Aristoteles'in "ilk muharrik" fikrine dayandırmak mümkündür.¹⁴ Aristoteles'in bu konudaki düşüncelerin paralelinde düşünen Galileo, Kepler, Harvey ve Newton gibi tabiat bilginleri sayesinde doğa bilimleri büyük gelişme göstermiştir. Genel anlamda bu durum filozofları ve bilim adamlarını, âlemi kendi kendine mükemmel çalışan bir makine, bir saat gibi görmeye ve onda meydana gelen bir olayın, daha önce meydana gelen hadiseler tarafından tamamen mekanik ve tatmin edici bir biçimde açıklanabilir olduğu görüşüne götürmüştür. Ayrıca böyle bir tabiat tasarımı Tanrı kavramını dışarıda tutmayı da gerektirmemiştir.¹⁵

Deizm, Hristiyan dininin kendi müntesipleri tarafından tahrif edilmesi neticesinde Batı Hristiyan kültürlerinde ortaya çıkan felsefi bir akımdır. Deizm, Batı kaynaklı ve başlangıç itibarıyla hem Hristiyan teolojisindeki akla aykırı hurafelere hem de bilim adamları ve çalışmalarına karşı manevi baskı kurmakla yetinmeyip, kurumsal yapılarından güç devşirerek şiddet uygulayan din adamlarına karşı bir harekettir. Deizm bu bağlamda Batı insanın nezdinde Hristiyan din adamlarının din adına yaptıklarından bir tür kurtarıcı görevini üstlenmiştir.¹⁶

Deizm kelimesini ilk olarak Kalvinci ilahiyatçı Pierre Viret, deistleri teistlerden ayırmak için "Instruction Chrestienne" adlı eserinde kullanmıştır. Ona göre deistler, Allah'a inanmakla beraber, Hz. İsa ve öğretilerini inkâr etmişlerdir.¹⁷ Daha sonra deizmin ilk kurucularından biri olarak kabul edilen Lord Herbert'in Tanrı'ya ve ahiret hayatına inanmakla beraber ilahi metinler hakkında önemli şüpheleri vardır. O, bu düşünceyi 1645 İngiltere'de sistematik olarak filizlendirerek gelişmesine katkı vererek Fransa başta olmak üzere Batı Hristiyan dünyasında etki alanını genişletmiştir. Bu yaklaşım en parlak dönemine 17. ve 18. yüzyıllarda ulaşır.¹⁸

¹⁴ Ahmet Ceylan, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Hayata Yansımaları" (Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu, Sakarya: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 2005), 182-183.

¹⁵ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Vadi Yayınları, 2001), 230.

¹⁶ İbrahim Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 45-63.

¹⁷ Allen W Wood, "Kant'ın deizmi", çev. Necmettin Tan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011), 327-347.

¹⁸ Aydın, *Din Felsefesi*, 174-176.

Deizmin etkisi 19. Yüzyılda azaldığı görülmektedir.¹⁹ Ancak deizm 18. Yüzyıldan günümüze uzanan süreçte baskın bir şekilde olmasa da toplumlarda felsefî, sosyal, bilimsel ve dinî pek çok alanda etkisini değişik şekillerde sürdürdüğü söylenebilir.²⁰ İlk kez deist olduğunu söyleyen kişinin Charles Blount olduğu, ayrıca vefatından sonra yayınlanan “A Summary Account of the Deist Religion” adlı eseri, deizmin yayılmasına önemli katkılar sunmuştur.²¹

Deizm Avrupa’da meydana gelen Rönesans ve Reform hareketleri, birçok felsefi akım tarafından aydınlanma döneminin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Bazı aydınlar da deizmi, bu dönemin dini olarak görmüşlerdir. Nitekim Marx Weber, Comte gibi sosyolog ve felsefeciler aydınlanmayı doğal din karşıtı veya dinin aşılması şeklinde algılamışlardır. Meşhur deistlerden biri olan Voltaire ise dinsel inancın kamusal alandan çıkarılması gerektiğini ifade etmiştir. Paul Hazard’a göre bu dönemin amacı, Hristiyanlığı sanık sandalyesine oturtmak, mümkünse dini, tümüyle yaşamdan soyutlamak olduğunu ifade eder.²² Bu yaklaşım dini rasyonelize etme ve dinin gelenekle ilişkisini koparma tecrübesidir. Bunun başka adı kurumsallaşmış bir din olarak devleti ve kiliseyi, dini ve dünyayı, Tanrı’yla dünyevi hayatı birbirinden ayırmak anlamına gelir. Batı’da deizmin çıkış sebepleri farklı da olsa bu düşüncenin oluşturduğu kültür havzasını anlamak zorundayız. Bu eğilimin arka planını irdelediğimizde şunu görürüz; söz konusu mücadele kiliseyle, din adamlarıyla, rasyonel akıl ve pozitivist bilim arasında geçmektedir. Felsefi bir problematik olarak konuya baktığımızda karşımıza şöyle bir durum çıkıyor. Deizmin düşünsel olarak iki yönü vardır. İlki, felsefi anlayışın kendisinden kaynaklanan bir düşünme mantığına bağlı olarak ortaya çıkan boyutu, diğeri de modern bilimsel dünya görüşünün beraberinde getirdiği imkânlar ile modern kozmoloji anlayışından kaynaklanan bilimselci rasyonalizmin ortaya koyduğu yönü vardır. Batı Hristiyan kültürünün içinde dinî boyutlu sorunlar sonucunda ortaya çıkan deizm, başlangıçta aslında bir problem olarak değil, söz konusu sorunları aşma yönünde bir arayışın tezahürü olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu problemlerin en önemlisi Hristi-

¹⁹ Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, 217.

²⁰ Mahsum Aytepe, “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/1 (2017), 113.

²¹ Yusuf Sinan Zavalısız - Ensar Şahin, “Ateist ve deistlerin din algısı: üniversite öğrencileri üzerine psiko-sosyolojik bir araştırma.”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2018), 570.

²² Mümin Köktaş, “Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm.”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1 (2017), 144.

yan inancının Tanrı hakkındaki teslis inancıdır. Bunun yanında deizmin ortaya çıkmasının sebeplerinin temelinde teslis inancı başta olmak üzere Hristiyanlığın akla aykırı görülen unsurlardan arındırılması arzusu gelir. Dolayısıyla bu durum deizmi bir tür dini eleştiri hareketine dönüştürmüştür. Deistler bu noktada Hristiyan teolojisini bilimsel metotlarla epistemolojik değerlendirmelere tabi tutmuşlardır.

Deizm, Ortaçağın inanç ve fikir ikliminden Yeniçağa girerken Hristiyan teolojisinin yaşadığı buhranın ve Batı medeniyetine has şartlarının bir ürünüdür.²³ Bu bağlamda deizmi daha çok Batı dünyası çerçevesi içinde ele alınması gereken bir meseledir.²⁴ Aslında deizmin yayılımını dikkate alarak analiz yaptığımızda şunu görürüz. Deizm vatanı olan İngiltere’de bile müstakil bir fikir çevresi oluşturamamışken,²⁵ bir akım olarak İslam dünyasındaki muadilinden söz edebilmek zordur. Bu konuda İslam dünyasında deizm diye adlandırılacak bir ekol yoktur. Olsa olsa deizmin bazı görüşlerini çağrıştıran görüşlere sahip bireylerden söz edilebilir.²⁶ Elbette ki bu görüşe yüzde yüz katılmak doğru olmaz. Bu hadise tartışma zemini oluşturan bir meseledir.²⁷ Bu hükme (İslam dünyasında deizm yoktur) bazı düşünürler temkinle yaklaşmış ve bu konuyu salt kavramsal olarak değil, içerdiği mahiyete göre değerlendirilmesinin daha iyi olacağını ifade ederler.²⁸ Bu düşünceye sahip olanlar deizmin, aydınlanma mücadelesi, özgür düşünceli, sahte ve riyakârlık dindarlıktan uzak durmak, zulme karşı direnmek ve her türlü din adına yapılan tasallutlara karşı cephe almak vb. niteliklerini ön plana çıkarırlar. Yine bu yaklaşım içinde olanlar deistlerin Tanrı’ya iman ettiklerini, ancak vahye, peygambere inanmayan vurgusundan daha ziyade “dinsel değerlere göre yaşamayan” vurgusunu öne çıkarırlar²⁹

²³ Meryem Kardeş, “Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 26.

²⁴ Aydın, *Din Felsefesi*, 173-178. ;Şaban Ali Düzgün, “Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 13.

²⁵ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 407. ;Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, 225-228.

²⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, 173-177.

²⁷ Vecihi Sönmez, “Nübüvvete Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü’r-Ravendi ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 281.

²⁸ Yaşar Nuri Öztürk, *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan Dini İnanç Deizm* (İstanbul: Yeni Boyut Yay, 2016), 107-108.

²⁹ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan Dini İnanç Deizm*, 29, 31-32, 53.

Deizmin etkisi ve yayılması konusunda özelde İslam coğrafyası hakkında şunlar söylenebilir: İslam dünyasında da deizme benzer akımlar zaman zaman var olmuştur. Bu çerçevede özellikle bazı ilhad hareketlerini, değerlendirmek mümkündür. Bu tür hareketler tarihi süreç içerisinde yeryüzünün çeşitli bölgelerinde farklı adlar altında ortaya çıkmıştır. Deizmi de bir ilhad hareketi olarak kabul etmek mümkündür. Batı dünyasında ilhad hareketleri daha çok ateizm formatında kendini gösterirken, İslam dünyasında daha çok vahiy ve nübüvveti inkâr olarak ortaya çıkmıştır. İslam dünyasındaki mühlitler de deistlere benzer görüşleri savunmuşlardır. Bunların ortak sloganı, "Peygamberler ve nübüvvet öldü" şeklinde olmuştur.³⁰ İslam bilginleri, nübüvvet fikrini inkâr eden ilhad hareketlerine karşı, ilmi düzeyde mücadele etmişler. İlmî düzeyde bu akımlarla mücadele, özellikle İslam filozofları, kelimacılar, hadisçiler üzerinde yürütülmüştür. Örneğin bir mühlit olan Ebu İsa Verrâk'ın nübüvveti ve mucizeleri inkâr etmesi karşısında Mâtûrîdî'nin onun fikirlerinin yanlışlığını ortaya koymak için, reddiye yazmasına neden olmuştur.³¹ Grek felsefesi ile tabiat bilimlerini eksen alan, er-Ravendi, Zekeriya er-Râzî gibi bazı felsefeciler ve Maniheist gruplar, İslam düşüncesindeki nübüvveti ve onun ispatında bir delil olarak kabul edilen mucizeleri kabul etmemişlerdir.³²

Bu bakış açısına eleştirel baktığımızda, bir bireyin dinî değerlere göre yaşayıp yaşamamayı anlamlı kılan, ona inanmak ya da inanmamaktır. Çünkü dinî değerlere inandığı halde yaşamayan birisi ile inanmadığından ötürü yaşamayan birisi, dinî terminolojide farklı değerlendirilir. Bu sebeple özellikle vahiy dinine mensup ve dinin gereklerini yerine getirmesi gerektiğine inanan birisini, dinî istismlara, zorbalıklara karşı durmak gibi bazı meziyetlerden hareketle deist olarak görmek su götürür. Bu, konunun düğüm noktası niteliğindedir.

İslam düşünce tarihindeki kimi düşünürlerin deist olarak görülebilecekleri hatta görülmeleri gerektiği yönündeki görüş tartışmalıdır. Deizmin yayılımı düşüncesi, İslam toplumunda istisna denilebilecek sayıları az olan bu kişilerin bu görüşleri yüzünden tüm Müslümanları töhmet altında bırakacak düşünceler ortaya koymak hem mantıklı değil hem de gerçeği yansıtmamaktadır. Yalnız bu konuda şu gerçeği de görmek gerekir. Ben Müslümanım deyip de deist gibi yaşayan insanların sayısı da az

³⁰ Abdurrahman Bedevi, *Min târihi'l- ilhad fil islam* (Kahire, 1993), 7-8.

³¹ Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semekand Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd* (İstanbul: İSAM Yayıncılık, 2002), 284-294.

³² Necip Taylan, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 271-273.

değildir. Burada inançlı olan kimselerle inançlı olduğu halde inancına göre yaşamayanları birbirinden ayırmak gerekir. Çünkü dinî değerlere göre yaşamayan bu insanlar iman esaslarını kabul ve onaylamalarına rağmen dinin kendilerine emrettiklerini de facto yerine getirmemektedirler. Bu bireylerin bu davranışlarından dolayı onları deist ilan etmek doğru değildir. Hâlbuki bir deist sadece Tanrı'ya ve ahlakî değerlere aklın rehberliğinde inanmaktadır. Müslüman bir kişi ise vahiy-akıl rehberliğinde iman esaslarına iman etmektedir. Bu anlamda deizm yayılıyor yaygarası toplumdaki realiteye ters düşmektedir. Ancak şunu da ifade etmekte fayda vardır. İslam toplumunda hiç deist yoktur, bu akım Müslümanlar arasında hiçbir zaman varlığını sürdüremez gibi çok iddialı ve tartışmalı bir düşünce içinde de olmamak gerekir. Düşünce tarihinde insanlar arasında çok değişik inanışlar hep olmuştur ve bundan sonrada var olmaya devam edecektir. İnsanlar, Âdem peygamberle başlayan dinî inanca iman edip etmeme hususunda özgür bırakılmışlardır. Bu konuda Âdem'in çocukları arasında dahi dine inanan ve inanmayanlar olmuştur. Ondan sonraki dönemlerde aynı şekilde dine inanan ve onun karşısında olanlar hep olmuştur. Bu, tarihin bize gösterdiği bir gerçektir. Zaten dinin kendisi de bu konuda insanı özgür bırakmaktadır. Tanrı'ya iman ancak bu şekilde daha anlamlı olmaktadır.

Deizmin günümüzdeki yansımalarından bir tanesi de, teolojik tartışmaların belli bir teolojiyi temel almadan akla ve hür iradeye dayalı bir alan açmasıdır. Dolayısıyla bu tartışmaların dinî-hiyerarşik imtiyazlara sahip otoritelerden bağımsız tarzda yürütülüyor olması da deizmin mirasıdır. Fakat deizmin esas düşüncesi olan Tanrı'nın akıl ve vicdan yardımıyla bulunabileceğini savunarak kurumsal dine geçit vermeyen bir yönünün olması teistlerin kabulleneceği bir durum değildir.³³ Bunun yanında deizm, doğal ve aklî olanın dışındaki teistik anlayışlarla mücadele eden, özellikle eleştiri oklarını peygamber ve vahiy gibi dinî konulara yönelten bir din eleştiri hareketi olarak görülmektedir.³⁴ Deizm bu kontekste Batı Hristiyan teolojik kültüründe ele alındığında, bunun Hristiyan din müntesiplerince bir problem olarak görülmesi normal karşılanmalıdır.

Felsefî anlamda deizm kavramının kullanımına baktığımızda: Başlangıçta deizmi savunanlar, ateizmden ve özellikle amansızca eleştirip muhalefet ettikleri teizmden bakış açılarının farklılığını ortaya koymak için bu kavramı kullanmayı bilinçli olarak tercih etmişlerdir. Fakat bu kavram ait olduğu Hristiyan dünyasında başlayan teolojik ve felsefî tar-

³³ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 230.

³⁴ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 406.

tışmalarla birlikte geleneksel inançlardan sapan düşünürler için başkalarınca da kullanılmaya başlanmıştır.³⁵

Çağımızda bazı kimselerin deizmi takatsiz görüp, felsefî ve dinî bakımdan savunan düşünürlerin neredeyse pek olmadığını söylemektedir. Bu kimseler deizmi savunan düşünürlerin istisna denilecek kadar az olduğunu ifade ederler. Diğer bazı kimseler de yukarıda ifade ettiğimiz düşüncelerin tam aksine deizmi, bilgisizlikten arınmış, dinî gerçek yapısına uygun olarak hakkıyla yaşayabilecek bilge insanlara göndermede bulunarak, onların dışında ve asıl çoğunluğu oluşturan kitlelerin, ateizme teslim olmayarak Tanrı'ya olan inançlarını koruyabilmek ve ona göre yaşamaktır. Aynı zamanda bu kimseler sahte dindarlıktan uzak kalabilmek için bir sığınağa ihtiyaçlarının olduğunu söylerler. Bu yaklaşım içinde olan kimselere göre söz konusu sığınak ise kendisinin en çok başvurulan bir çıkış, en ideal kurtuluş yolu olarak nitelendirdikleri deizmden başkası değildir. Bu bakış açısının deizme getirdiği bakış açısı şudur: Tanrı'ya olan samimi imanı muhafaza etmek kaydıyla ibadeti vazgeçilmez görmemek, dinsel ritüelleri mesele yapmamaktır.³⁶

2. Deizm, Din ve Felsefe

Deizmin Tanrı tasavvuru, Tanrı-insan, Tanrı-evren ve insanın diğer varlıklarla ilişkisine dair bakış açısına göre şekillenir. Aynı zamanda bu düşünce insanın dine bakış açısını ve din ile olan ilişkisini de temel fikir ve kurucu unsur olarak ortaya çıkar.³⁷ Dinin tanımını yapmak oldukça zordur. Çünkü her din kendi Tanrı inanışına, akidesine ve kutsal saydığı değerlerine göre dini tanımlama yoluna gitmektedir. Bu durum da genel geçer anlamda bir din tanımından söz etmek oldukça güçtür. Dinin tanımları hususunda lügat ve ansiklopedilere baktığımızda farklı şekillerde tanımlarla karşılaşırız. Bu kaynaklarda din ile ilgili kullanılan ifadelerden dinin kelime anlamını bulmak mümkündür.³⁸ Din, temelde Tanrı'ya inanma ihtiyacına karşılık gelen, varlık temelini insanın akıllı bir varlık olmasında bulan bu inanma olgusunun bir neticesi olarak insanlık tarihinde hep var olmuş, insanla birlikte varlığını sürdürmüştür. Din, genel olarak değerlendirildiğinde kutsal içerikli anlamlar içerdiğini ve kavram olarak onunla birlikte anıldığını görmek mümkündür.³⁹

³⁵ Recep Ardoğan, *Deizm, -Buhrandan Burhana-Günümüz Kelam Problemleri* (İstanbul: İstanbul Matbaası, 2017), 85.

³⁶ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan Dini İnanç Deizm*, 37-108.

³⁷ Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, 64-65.

³⁸ Abdullah Draz, *Din ve Allah İnanıcı*, çev. Nuri Akif (İstanbul: Çığır Yay, 1978), 39-40.

³⁹ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 21.

Din tarihinde inanç açısından aşkın bir varlık olarak Tanrı düşüncesine yer vermeyen istisna denilecek kadar az da olsa inanç sistemlerinin olduğu bir gerçektir. Ancak bu durum deizmde olduğu gibi üzerinde uzlaşılabilir bir kabul değildir.⁴⁰ Deizmin Tanrı anlayışında aşkın olan bir Tanrı anlayışı olmasına rağmen, bu Tanrı dünyadan elini çekmiş, emekliye ayrılmış bir inanış hâkimdir. Deizmin kutsal anlayışına genel anlamda bakıldığında ne Tanrı'ya ait bir din ne de peygamber içerir.⁴¹ Hâlbuki Tanrı, teolojik dinler başta olmak üzere birçok inanışta "yaratıcı bir güç olmanın yanında evreni ve insanı yöneten ve yönlendiren bir üstün varlık olarak düşünülür. Bu bağlamda vahiy ve peygamberlik inançlarına yer verilir."⁴² Deizmin kendine has en önemli özelliği Tanrı'nın dünyayı yarattığına olan inançtır. Fakat bu Tanrı evreni yarattıktan sonra evrene müdahale etmez. Deizm vahyi, peygamberi, kitabı inkâr eder.⁴³ Fakat deistler arasında da bu konularda farklı düşüncelerin olduğu bir gerçektir. Bu bağlamda genel anlamda üzerinde uzlaşılabilir bir deizm tanımını yapmak oldukça güçtür. Bunun, "bazı deistlerin tam olarak hangi inanç üzerinde bulduklarının belirlenmesinin kolay olmayışındandır."⁴⁴ Bazı deistler mucize, peygamber, vahiy, ahlak ile dinin ilişkisini ve ölüm sonrası hayat konusunda farklı düşünür.⁴⁵ Deizm bütün bunları kendi felsefesine göre ele alır.

Felsefe, insanın varlığını, yaratmayı, evrende olan bitenleri merak etmesinden, bilmek ve anlamak istemesinden ortaya çıkmıştır. Felsefeyi bu kontekste değerlendirdiğimizde bir düşünme ameliyesidir diyebiliriz. Ne var ki felsefe tabiatı gereği tanımlanma hususunda bazı güçlükler barındırır. Neredeyse bütün felsefe tanımlarının tartışmalı olması bunu gösterir.⁴⁶

Başlangıçta deizmin bilimle ilgili bir yönünün olduğunu ifade etmek mümkündür. Batı düşünce dünyasında, empirik temelli tabiat bilimlerinin ve bilimsel keşiflerin katkı verdiği bir bakış açısıyla Hristiyanlık özerinde dinin kurumsal ve doktriner boyutlarının sorgulanmaya başlandığı bir süreç yaşanmıştır. Bu eksen deizmi eleştirel bakış açısıyla din alanına yönelmenin bir sonucu olarak varlık sahasına çıkmış ve sözü edilen sürecin tezahürlerinin bir örneği olarak görebiliriz. Bu bakış açısını temsil eden düşünürlerin bu süreçte, bilime olan yaklaşımları, dine olan yaklaşımlarını çok etkilemiştir.⁴⁷

⁴⁰ Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Sentez Yay, 2014), 90.

⁴¹ Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, 64-65.

⁴² Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 48.

⁴³ Kardaş, "Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru", 24.

⁴⁴ Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açısından Deizm ve Eleştirisi", 225.

⁴⁵ Kardaş, "Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru", 25.

⁴⁶ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 641.

⁴⁷ Aytepe, "Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi", 115.

Deizm bir taraftan Tanrı'ya dair görüşleri ve varlık anlayışlarıyla ateistlere karşı durur, öbür yandan din algısı, peygamberliğe ve vahye bakışlarıyla teistlere ciddi şekilde muhalefet etmiştir. Deist düşünürlerin kendi aralarında çeşitlilik arz ediyor olmaları, onları temsil eden bir çatı kavram olarak deizmin ne olduğunun iyice belirlenmesini gerekli kılmaktadır. Çünkü temel mesele kelimeler üzerinde anlaşılmaktadır. Ancak bunun için gerekli olan kesin tanımlama her zaman mümkün olmayabilir.⁴⁸

Deizm kavramı çoğu kez ateizm, agnostisizm ve panteizm gibi farklı tanrı tasavvurları ile karıştırılmıştır. Bu bağlamda deizmin bu ve benzeri ekollerle ilişkisi çok önemlidir. Deizme yakından baktığımızda Tanrı'nın varlığını değil, ruhbanlığı ve kilise otoritesini reddettiğini görürüz. Deizm, dini esrarengiz görmesi, vahiy dâhil din için önemli birçok konunun bir yana itilmesi, ateistin işine yaramıştır. Deizmin Tanrı'yı evrene müdahale ettirmeyen bir din anlayışı, ateizme giden yolun yarasından fazlasının katedilmesine imkân hazırlamıştır. Ateizm bir yaratıcı fikrine ihtiyaç duymamaktır. Aynı zaman ateizm, yaratıcı teistik Tanrı anlayışını kabul etmemektedir. Özetle söylemek istersek deistleri ateist olarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Ancak kilise otoritesini esas alan ve azizlerin masumiyetine inanan kişiler için deistler, ateistlerle eşdeğerde görülmüştür. Deizm inanç konularında akli esas alarak, incili ve kilise otoritesini reddeden bir tür düşünce hareketi haline gelmiştir.⁴⁹

Deizm, insanları inanç bakımından etkilemeye çalışan bir düşünce şeklidir. Deizm, insanın dünya hayatında akli tek başına her şeyde yeterli görür. Deistler, teistlerin Tanrı inanisından farklı bir Tanrı anlayışına sahiptirler. Her deistin zihnindeki Tanrı düşüncesi farklı olabilir. Deistler mevcut olan tüm inançların iddialarından farklı ve bilinmesi mümkün olmayan bir şekilde hayatın bir yaratıcı tarafından ortaya çıkmış olduğunu kabul ederler. Ancak bunun nasıl ve ne amaçla olduğunun asla bilmeyeceğini düşünürler. Bu nedenle de Tanrı'nın var olduğunu ancak kitaplar veya peygamberler tarafından aktarıldığı gibi olmadığını iddia ederler. Deistler bu gerekçeleri ileri sürerek kitaplara, peygamberlere, mitolojilere inanmak istemezler.

Deizm ile agnostisizm ilişkisine gelince, agnostikler, Tanrı tasavvuru hususunda bilmiyorum, bu konuda insani donanım, yeteneklerim, akli havsalam bunları anlamaya, kavramaya muktedir değil deyip işin içinden çıkmaktadır. Agnostisizm ile deizm arasında doğrudan bir ilişki vardır.

⁴⁸ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2015), 43-44.

⁴⁹ Aydın Topaloğlu, "Ateizm", *Din Felsefesi*, ed. Latif Tokat (Ankara: Bilay Yayınları, 2018), 151.

Bu noktada şunu söyleyebiliriz. Aynı zamanda her deist inanış bakımından bir ölçüde agnostiktir. Şimdi de deizmin gençler üzerindeki etkilerine bakalım.

3. Deizmin Gençlik Döneminde Yayılmasının Sebepleri

İnsan hayatında gençlik dönemi yaklaşık 13-25 yaş aralığını kapsar. Bu dönem “ergenlik” ve “ilk yetişkinlik” şeklinde ikiye ayrılabilir. Ergenlerde fiziksel değişim, duygusal bağımsızlık, akranlara yönelim, cinsel merak, cinsellik arzusu, soyut düşünebilme, kimlik arayışı, kendine özgü ahlak anlayışı geliştirme, dinî ve mistik konulara ilgi, nihayet dinî inanç ile bilimsel ve rasyonel bilgi arasında sıkışmışlık gözlenebilir. Bu dönemde gençler dinî konularda şüphe, kaygı, zorlanma ve bunalım yaşayabilir. Bu durumun muhtemel nedeni, onların dinî inançlarıyla dünyevî arzuları arasında bilişsel çelişki ve duygusal gerilim hissetmesidir.⁵⁰

Gençlerin ilk etapta din ile ilişkileri genelde geleneksel aile yapısı üzerinde olduğu görülmektedir. Daha sonra bu durum rasyonalite ve sorgulayıcılık arayışı ekseninde kendini göstermektedir.⁵¹ Bu dönemde, Tanrı başta olmak üzere birtakım konular gençlerin zihinlerini meşgul eder. İşte bu evrede bir genç için artık din mesele olur.⁵² Doğrusu açıkça ifade etmek gerekirse bu evrede kesin sonuçlu dinî tecrübeler ve yaratıcı atılımlar genel olarak gençliğe ait olarak varlık gösterir.⁵³

Türkiye’de yapılan araştırmalarda ortaya çıkan sonuçlara göre gençler Allah’ın varlığı, evrenin ve insanın yaratılışı, kaza-kader, günah-sevap, ahiret, cennet-cehennem ve kadın-erkek eşitsizliği konularında dinî şüpheler yaşamaktadır.⁵⁴ Bu noktada ergenlerin en çok şüphe duyduğu konuların başında özellikle bilimsel veriler üstünden din ve Tanrı inancının sorgulanması, kötülük problemi (beklenmedik ölümler, engellilik, ekonomik yoksunluklar, bireysel acılar, tecavüzler vs.) gelir. Bunlara ilaveten ateist olsa bile iyi insanların neden cennete giremeyeceği meselesi; melek, cin, şeytan gibi metafizik varlıklara eleştirel yaklaşım, büyüsel-mitik uygulamalarla kitabî din arasında yaşanan bocalamalar, diğer din ve mez-

⁵⁰ Adnan Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2020), 10-30.

⁵¹ Muhammed İkbâl, *İslam Felsefesine Bir Katkı*, çev. Cevdet Nazlı (İstanbul: İnsan Yay, 1995), 56-57.

⁵² Rudolf Pintner, “Büyüme”, çev. Sabri Akdeniz, *Eğitim Psikolojisi*, ed. Rudolf Pintner vd. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay, 1987), 50.

⁵³ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, çev. Günay Ünver (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay, 1990), 252.

⁵⁴ Hayati Hökelekli, “Ergenlik Döneminde Dini Şüpheler”, *MEB Din Öğretimi Dergisi* 14 (1988), 73-83.

heplere yönelik ilgiler, geleneksel dine yönelik tenkitler, yeni dinsel ve manevî arayışlar gibi hususlar gelmektedir.⁵⁵ İlk yetişkinlik yıllarında genç, ergenlik döneminde yoğun bir biçimde yaşadığı zihinsel ve duygusal çalkantılardan nispeten uzaklaşarak durulmaya başlar. Ancak bütünüyle bir durulma yoktur. Bu noktada gençlerin dinî inanç ve dinî şüphe arasında yaşadığı ikilemlerin sadece gençlik döneminin etkisiyle sınırlı olmadığı rahatlıkla ifade edilebilir. Bu dönemde insanların bilhassa gençlerin gelişimsel özelliklerinin ötesinde, hızlı bir değişim ve dönüşüm geçirdiği söylenebilir. Bu nedenle gençlik döneminin gelişimsel özellikleri ile tarihsel zamana göre tezahür eden değişimlerin izini sürebilmek anlamlı olacaktır. Böyle bir yaklaşım gençlerin hem din ve dindarlık algılarında hem de dinî şüphe ve tereddütlerinde gözlenen değişim ve sürekliliği tespit etmede işlevseldir.⁵⁶ Bu bağlamda modern dönemdeki gençlerin karakteristik özellikleri; her türlü otoritenin reddi, bireysel özgürlük arzusunun baskın bir hale gelmesi, kurumsal dine karşı bireysel maneviyatçılığın tezahürü, dinî ve millî kimliklerin zayıflamasıdır. Buna ilaveten değer tercihlerinin farklılaşması, tüketim kültürü bağlamında haz, deneyim çılgınlığının yaşanması, dijitalleşme, sanallaşmanın gündelik hayatı ve ilişkileri etkileyen bir olguya dönüşmesi, güven duygularının kaybolması olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁷

Gençlerin inanç esasları bağlamında Allah'ın varlığına yönelik kuşakları, Allah'a niçin ibadet edilmesi gerektiği meselesi, Allah'ın iyi bir varlık olup olmadığı (teodise) problemi, Kur'an'ın ilahî mi yoksa beşerî mi olduğu sorusu ve bilimsel gelişmeler karşısında dinin temel esaslarının sorgulanması ön plana çıkmaktadır. Ergenlik dönemi bireyin dünya görüşü ve kimlik gelişiminde kritik evre olarak karşımıza çıkmaktadır. Ergen, soyut düşünme potansiyeli, duygusal bağımsızlaşma ve akran gruplarının etkisiyle içinde büyüdüğü sosyo-kültürel ortamdan öğrendiklerini açık ya da örtük biçimde sorgular. Duygu, düşünce ve yeteneklerini fark etmeye başlar.⁵⁸

Gelişimsel açıdan hadiseye bakılacak olursa ergenlikten sonra devreye giren ilk yetişkinlik yıllarının yaklaşık 25 yaşına kadar olan kısmı yine

⁵⁵ Hasan Kayıklık, "Psikolojik Açıdan İman, İnanç ve Şüphe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (2005), 133-143.

⁵⁶ David Harvey, *Post Modernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*, çev. Sungur Savran (İstanbul: Metis Yayınları, 1997), 30-50.

⁵⁷ Asım Yapıcı - Münir Yıldırım, "Küreselleşme Sürecinin Dinî Kimliklere Etkisi Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme", *Dini Araştırmalar* 6/7 (2003), 117-125.

⁵⁸ Erik H. Erikson, *İnsanın 8 Evresi*, çev. Gonca Akkaya (İstanbul: Okyanus Yayınları, 2014), 60-80.

gençlik kapsamındadır. Bu yıllar kişinin kimlik krizi, din anlayışı ve dünya görüşü başta olmak üzere ergenlik döneminde çözümlenmemiş sorunların genellikle neticelendiği yıllardır. Bununla birlikte ilk gençlik yılları gelecek kaygılarının belirginleştiği bir zaman aralığı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁹ Dönemin gelişimsel özellikleri, gencin nispeten daha dünyevî ve somut hedeflere yönelmesini beraberinde getirir. Muhtemelen bu nedenle ilk yetişkinlik yılları hayatın en az dindar olunan safhasıdır. Gençleri anlamak ve bu konuda nesnel bir analiz yapabilmek için devrin ruhu olarak kavramsallaştırılan tarihsel zamanın psiko-sosyal etkilerini dikkate almak gerekir. Bu da bizi gerek toplumsal yapıda gerek bireysel bilinçte yaşanan değişim ve dönüşümlerin izini sürmeye sevk eder. Çünkü problemlerin tarihsel serüveni dikkate almadan bugün yaşananları anlamak ve çözümlmek neredeyse imkânsızdır.⁶⁰ Bu husus önemlidir. Zira gençlerin özellikle ibadet davranışlarında ve dinin etkisini hissetme düzeylerinde görece zayıflamaların tezahür etmesi dönemin gelişimsel özellikleriyle yakından ilişkilidir.

Buradan hareketle mevzu hakkında şunu söyleyebiliriz. Yaşadığımız çağ insanların algı, idrak ve davranışlarını az ya da çok etkilemektedir. Her çağ ve teknoloji beraberinde kendi ahlâkını getirmekte, insan farkında olsa da olmasa da sürekli değişmektedir. İnsan yaşadığı dönemde karakterinin oluşmasında farklı etmenler olmasına rağmen, bu konuda ailesinin rolü daha fazladır. Kitle iletişim araçları, dünyada yaygın olan değerler ve kültür, yaşanan ülkenin şartları, hukuk kuralları, ebeveynin mesleği, iş arkadaşları, komşular, akrabalar, fiziksel çevre, okul, aile, ebeveyn tutumları, insanın fiziksel, duygusal, zihinsel ve sosyal gelişimini çok yönlü etkilemektedir.⁶¹ Bu durumda sormak gerekir: Değişen dünyanın gençler üzerindeki etkileri nelerdir? Öncelikle söylemek gerekir ki gençlerin hayatın amacı ve anlamına verdikleri cevaplar farklılaşmıştır. Bireyselleşme adı altında bencilleşme artmış, abartılı özgüvenle birlikte narsisizm yükselmiş; huzursuz, kaygılı ancak öz saygısı yüksek bir gençlik ortaya çıkmıştır. Hayattan beklentileri farklılaştığı için “olma” ya değil “sahip olma” ya rağbet artmış, haz ve hıza bağlı bir yaşam kutsanır olmuştur. Zira deneyim, heyecan ve hazza sahip olmak, somut nesne ve amaçlara ulaşmaktan daha değerli kabul edilmektedir. Her hâlükârda bir şeylere sahip olmak onu tüketme arzusuyla motivedir. Bu nedenle tüket-

⁵⁹ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 30-45.

⁶⁰ Charles Taylor, *Seküler Çağ*, çev. Dost Körpe (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 31-32.

⁶¹ Fatih Kandemir, “Ekolojik Kuram Bağlamında Dinî Gelişim Psikolojisi,” *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (2018), 1433-1456.

mekle mutluluk arasında doğrudan ilişki kuran gençlerde doyumsuzluk duygusu belirginleşmiş, kanaatkârlık ve şükür duyguları kaybolmaya, tamahkârlık ve haset öne çıkmaya, teşhirci bir yaşam tarzı benimsenmeye başlanmıştır. Teşhir alanı ise sosyal medya olmuştur. Gerek kimlik hatlarının zayıflaması gerek hakikatin öznelliğe indirgenerek buharlaşması, gençlere emniyet ve güvende olma hissi veren kaynakların zayıflamasına, samimiyet ve hakkaniyet duygularının kaybolmaya başlamasına zemin hazırlamıştır. Bu süreçte varoluşa ve gündelik hayata anlam katan sosyokültürel normlar ve dinî değerler belirsizleşmeye yüz tutmuştur. Aslında bütün bunlar bir yönüyle, millet ve aile gibi toplumu ayakta tutan değerlerin ciddi bir sarsıntı geçirmesiyle yakından ilişkilidir.⁶²

O halde toplumdaki bu problemi felsefî ve dinî olarak nasıl çözeriz? Dindar aile çocukları neden bu akımlara ilgi duymaktadırlar? Acaba miras yoluyla sahip oldukları dinî inanışları kendilerini bu noktada tatmin etmemekte midir? Genel anlamda mesele nedir? Din bağlamında yukarıda ifade etmeye çalıştığımız, iman-amel ilişkisini, ibadetin iman ile ilişkisi boyutunu göz önünde bulundurarak sorgulamamız gerekir. Bu noktada dinin mesele yaptığını, dine bağlı olan birisinin mesele yapmaması önerilebilir mi? Mütedeyyin ailelerin pek çoğunun çocuklarının ibadet yönündeki lakaytlıklarına yeterli bir hassasiyet gösteriyor olmasalar bile, iş itikat noktasına gelince, ciddi endişe duymaları, bu durumu mesele yapmalarını anlamsız değildir.

Günümüzde kitle iletişim ağları sayesinde hayatın hızının, bilginin ve iletişimin hızlı ve kolay olmasının dogmatik inanma imkânını elimizden almakta olduğuna şahitlik ediyoruz. Günümüzde çocuklar ve gençler izole edilmiş, korunaklı bir dünyada yaşamamaktadırlar. Bu gerçek pek de dikkate alınmadığı için birçok ebeveyn, eğitimci, düşünen, yazar serzenişte bulunmaktadır. Birçok insan bilgisayar, tablet, cep telefonu, televizyon, internet gibi sosyal iletişim ağları çocuklarımızı bizden aldılar diye feveran ederek “ne yaptıysak engel olamadık” diye çaresizliklerini dile getirmektedir. Bu problemin üstesinden gelebilmek için şu soruları kendi kendimize sorarak çözüm yollarını aralayabiliriz. Bu genç insanlar neden deizm gibi bir akımın cazibesine katılmaktadır? Genç kuşağa dinî anlamda anlatılamayanlar nelerdir? Bu konuda yapılanlar yeterli midir? Ebeveynler bu tehlikenin farkında mıdır? Aileler ve eğitim camiası sorumluluklarını yerine getirebiliyorlar mı? Kanaatimizce bu konudaki çözümler sorulara doğru bir şekilde cevaplar verilmesiyle bulunabilecektir. Bu da her kesin sorumluluk duygusuyla hareket etmesiyle mümkündür.

⁶² Kemal Sayar, “Küreselleşmenin Psikolojik Boyutları”, *Yeni Symposium* 39/2 (2001), 79-94.

Bu noktada meseleyi objektif bir gözle sorguladığımızda şu gerçekle karşılaşırız. Bu gençlerden ister kendileri deist olduklarını söylesinler, isterse deist oldukları başkalarınca söylensin, sözü edilen gençlerin bir kısmının deizmin tam olarak neye karşılık geldiğini bile bilmedikleri ortaya çıkmaktadır. Bazı gençler moda uğruna farkına varmadan bu rüzgârın etkisinde kalabilmektedir. Doğrusu bu konuda, mütedeyyin aileye mensup olanları başta olmak üzere toplumumuzdaki gençler arasında deizmin ciddi biçimde yayıldığı yönündeki görüşleri hafife almak da, bunları abartarak olduğundan fazla göstermek de kanaatimizce doğru değildir. Burada şu saptamada bulunmakta yarar vardır. O da şudur: Gençler ve özelde de dindar aile gençleri arasında deizmin yayıldığı haberlerini ciddiye alarak problem etrafıca ele alınması, objektif bir boyutta felsefî değerlendirmeler yapılarak, konu analiz edilerek çözüm yolları aranması özsel görünmektedir. Çünkü bu gençlerin deizme ilgi göstermelerinin arka planında ne gibi nedenlerin olduğunu mutlaka araştırılması ve ortaya konmasında fayda vardır. Bu arka planda; ailelerin gençlere karşı ilgisizlikleri, gençlerin dini gerekleri yerine getirmede gerektiği gibi duyarlı olmamaları, yeterince dinî bilgiye sahip olmamaları, ailelerin dini ibadetleri severek değil zorla yaptırmaya yönelik davranışları gelir. Bunun yanında gençlerin kutsal kitap hakkında yeterli derece bilgi sahibi olmamaları, çevre ve arkadaş etkisi ve son olarak kitle iletişim sosyal ağların gençler üzerindeki etkisini söyleyebiliriz. Genel anlamda gözlemlediğimiz kadarıyla gençlerin inanç bakımından değil, daha çok ibadet ve muamelat kısmıyla ilgi olan meselelerde zafiyet içinde olduğu söylenebilir. Ancak bu tespitimiz problemi hafife almak anlamında değildir. Dine karşı yıkıcı akımlar her zaman olmuştur. Bundan sonra da var olmaya devam edecektir. Burada bizler problem hakkında şikâyetçi olmak yerine, daha çok gençlerimizi bu gibi problem karşısında nasıl koruyabiliriz sorusunun üzerinde düşünerek, sorumluluk alarak, gençlerimize değer vererek, onları anlayarak, o akımlara gitme sebeplerini araştırarak ve tedbirler alarak meseleyi çözüme kavuşturma yoluna gitmeliyiz.

Geleneksel ilahi dinlerden uzaklaşmanın çok farklı nedenleri var. Kanaatimizce bu eğilimin büyük oranda küresel/global trendlerin sonucunda yapılan algılar yönündedir. Hazcı, keyfine düşkün, hayatı bu dünyadan ibaret gören, tüketim kültürünün yarattığı dünya görüşü gençleri dinden uzaklaştırıyor. Tanrı, ilahi dinlerin sunduğu paradigmadaki hayatın merkezindedir. Bu paradigmadaki insanların başarısı kutsal dinlerin emrettiği şekilde Tanrı'ya iyi bir kul olma ve faziletli davranışları ortaya koymakla ölçülür. Oysa modern dünya hayatının merkezinde insan var. Bu bağlamda statümüz, isteklerimiz, saygınlığımız, hırslarımız, başarılarımızı ve gücümüzü arttırmak önemli ve temel amaç haline almıştır. Görüldüğü gibi an-

latmaya çalıştığımız bu nedenlerden dolayı iki paradigma arasında anlam-sal olarak çok ciddi bir fark vardır. Diğer sebep teknolojinin getirdiği yeniliklerdir. İnsanlar eskiden dar ve kısıtlı bir sosyalleşmeye maruz kalıyordu. Bu sosyalleşme ailesi ve etrafındaki yakın akrabalarından oluşuyordu. Bu insanların inançları, yaşam kültürleri, inançları, örf-adetleri ve sosyal hayatlarında benzer düşüncelere sahiptiler. Bu insanlar sosyal çevrelerinin dışında, dışarıda başka kimselerin radikal fikirlerine maruz kalmıyorlardı. Günümüzde durum tam tersine döndü. Geleneksel inançlara aykırı birçok fikir kolaylıkla evlerimize girebiliyor. İnternet, sosyal iletişim ağları gençleri çok meşgul etmektedir. Bu da insanın sosyal çevresini farklı şekilde genişlemektedir. Dolayısıyla bu durumun doğal sonucu olarak kişiler bundan etkilenmektedir. İnsanların deizme yönelmede nasıl karar verdiklerini de göz önünde bulundurmak gerekir. Yani daha açık söylemek istersek rasyonel sorular kadar duygusal sebepler üzerinde de durmak gerekir. Şu an internet çağında yaşıyoruz. Ama her şeyin yaygınlaştığı bu çağda neyin yayıldığı hususunda insanların kafaları bu konuda çok karışık görünmektedir. Bu yaklaşımın genel ruhu, dini, ritüelleri değerlendirirken, bir taraftan da bunların yerine hazcılık ve tüketim gibi şeylerle dolduruyor. Bu okuma biçimi ilahi olanı devreden çıkarıp akli devreye soktu. Gençler ebeveynlerinin inandığından farklı şeylere inanıyorsa, günlük davranışları, arzuları, istekleri siyasi ve kültürel anlamda değişmişse bunu hemen kendi ön yargılarımızla, din dili okumalarımızla karar verip “gençler deist oluyor” hükmüne varmamız doğru olmaz. Gençleri magazinsel ve popülist söylemler üzerinden yargılamamalıyız. Bu konuda teşhisi yanlış korsanız, problemi çömede başarılı olamadığınız gibi teşhisi başka yerlerde ararsınız. Dolayısıyla sorunun çözümü noktasında teşhis doğru konulması hayati öneme sahiptir. Bizce bu konuda yapılan en büyük hata bu noktada yapılmaktadır. Kanaatimizce bu konuda sorumluluğumuzu yerine getirmek istiyorsak, öncelikle kendimizi gözden geçirerek dinî anlayışımızı güncellememiz gerekiyor. Fakat bu Batı'nın bize pazarlamaya çalıştığı süslü kavramları olan demokrasi, insan hakları, hümanizm, aydınlanma, reform, deizm, agnostisizm, nihilizm ve hedonizm gibi kavramlar üzerinde olmamalıdır. Bu bağlamda kendi inançlarımızda ve kültürümüzden esinlenerek “çağın ruhuna söyletmeliyiz İslam'ı” şairin dediği gibi. Bir de meseleyi tersten okuyalım; bazı kesimler gençlerin deist olmasından memnun oluyorlar. Gençler deist olunca daha mı çalışkan, üretken, vicdanlı, mutlu oluyorlar. Kanaatimizce deizm yayılıyor yaygarasının bir de siyasi tarafının olduğunu düşünüyoruz. Siyasi iktidar dindar nesil yetiştirme niyetini ortaya koyarken karşı taraf kendi hamlesini yaparak bu yapılanları pasifize etme yoluna gitmektedir. Deizmin yayılmasında semavi din mensuplarının rolünün de tartışılmasında yarar vardır. Çünkü din adamları modernizm karşısında çelişki-

ler ve çaresizlik gösteriyorlar. Bu gerçeği göz önünde bulundurarak din ile uğraşan her insan kendisini çağının gerekli bilgileriyle donatarak temsil ettiği dinî o şekilde halka anlatmalıdır.

4. Deizme Felsefi Açıdan Eleştirel Bakış ve Genel Bir Değerlendirme

Deizm hastalıklı Hristiyan Katolik din anlayışından çıkmasına rağmen nasıl oluyor da Müslüman bir toplumda kendine bir yer buluyor. Bu İslam teizminin eksikliğinden mi yoksa Müslümanların din yorumundan mı, ya da İslam müntesiplerinin yanlış davranışlarından mı kaynaklandığı sorusu önemlidir. Başlangıçta deizm, Batı dünyasında, eleştirel ilkelerin din alanına uygulanmasının bir sonucu olarak Hristiyanlık özelinde, dinin akla aykırı ve hurafî olduğu düşünülen unsurlardan arındırılması istikametindeki bir dinî eleştiri yaklaşımı olarak ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda deizm, Hristiyanlığı reddetme çabasında olmak yerine onu akıl ile uyumlu kılmaya dönük köklü bir reform talebi olarak kendini göstermiştir.⁶³ Deizmi besleyen esas unsur, yalnız deistleri rahatsız etmekle kalmayıp, din adına ortaya konulan ve aklın onaylamayacağı tutarsız inanç ve davranışların yol açtığı gerilimdir.⁶⁴ Fakat deizm zaman içerisinde akla teslim olmuş, aklın vahye ve nebevî rehberliğe olan ihtiyacını reddetmiştir.⁶⁵ Bunun doğal sonucu olarak vahiy teolojisi ve ona muhalif olarak doğal teoloji olmak üzere iki farklı ve birbirine karşıt teolojik model ortaya çıkmıştır.⁶⁶ Dolayısıyla bu karşıt görünümünde akıl ile vahiy üzerinden bir gerilim kendini göstermiş ve bu gerilim bugüne kadar süregelmiştir.

İnsanın akli kullanma meselesini mantık açısından değerlendirdiğimizde, bir bireyin olayları değerlendirirken doğru bir yargıda bulunabilmesi için akli kullanma noktasında aşırılıklardan uzak durması gerekir. Bu bağlamda öz itibarıyla aşırılıkların kaynağı iki türdür. İlki akli dışlamak, diğeri de sadece akli ön plana çıkarmaktır. Deizmin tutumu ve karşıtının takındığı tavır tam da bu durumu göstermektedir. Bu konuda gerilimin taraflarından biri akli din adına, dincilik adına dışlarken, diğeri akli adeta kutsallaştırarak vahyi, dolayısıyla ilahî dinî dışlamaktadır.⁶⁷

⁶³ Kardaş, "Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru", 16-26.

⁶⁴ Vezir Harman, "Kelam İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru", *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2017), 36.

⁶⁵ Harman, "Kelam İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru", 24.

⁶⁶ Mehmet Evkuran, "Kelam Sisteminin Teolojik Temelleri Üzerine-Deizm Bağlamında Bir Tartışma", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arilik Sempozyumu Bildirileri Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, ed. Cemaleddin Erdemci - Fadıl Ayğın (Beyan yayınları, 2014), 2/43.

⁶⁷ Hamdi Gündoğar, "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 32.

Oysaki kişinin, insanlığın ufkunu aydınlatan bu iki imkândan birinden vazgeçmesi, iki gözünün birinden vazgeçmesi gibidir.⁶⁸

Deizme eğilim gösterenlerin nedenlerine baktığımızda, eleştirel tutumun cazibesi, kişinin ona olan sempatisi, popüler kültürün haz merkezli yaşam tarzına öykülenme veya değişik nedenlerden kaynaklı reaksiyoner tutumların da bu eğilime pay sahibi olduğu söylenebilir. Bu noktada gençler deizmi, okuyarak bilerek ve isteyerek tercih etmiyor. Bu kontekste hadiseyi analiz ettiğimizde, deizme bu yönüyle meyledenler, eleştirel söylem kültürünün, her zaman kendi kendinin eleştirisini ve kendi kendinin eleştirisinin eleştirisini yapmayı gerektirdiğini dikkate almak durumundadırlar.⁶⁹ Bu durum felsefede bir tür sorgulama üzerine bir düşünme, soruşturma faaliyeti olarak ifade edilir.⁷⁰ Meseleyi felsefî anlamda sentezlemeye çalıştığımızda, burada, çift katmanlı bir eleştiri vurgusu yapılmaktadır. Söz konusu konuya objektif ve tutarlı bir şekilde baktığımızda deistler, deizme de eleştirel bakmaları, fikri bağlamda eğilim gösterenler de, onun bu önemli özelliğini kendi duruşlarına da uyarlamak durumundadırlar. Yukarıda dile getirmeye çalıştığımız gibi deizmin ortaya çıkmasındaki temel etmenleri, tarihsel arka plandaki nedenleri belirttikten sonra genel bir değerlendirmenin yaralı olacağı kanaatini taşıyoruz.

Deizmin yayılmasında birçok etmen vardır. Bunların başında Hristiyan Katolik din anlayışı gelir. Bu noktada deizmle İslam anlayışının argümanları birleşmektedir. Dikkat edilirse deizmin Hristiyan teolojisine yönelttiği eleştiriler İslam 1400 yıl önce dile getirmiştir. Bu noktada deizmin eleştirisi yeni değildir. Deistler bu eleştirileri kendi felsefî perspektifinden bakarak doğal akıl/doğal din adı altında ortaya koyarlar. Burada hemen şunu ifade etmekte fayda vardır. Bu ortak argümanlardan dolayı İslam deizmi kabul ediyor şeklinde bir ifade yanlış olur. Her iki yaklaşımın ortak noktasının olması biri diğerini kabul ediyor anlamına gelmez. Deistler akli dinin yerine koyarak hangi din olursa olsun fark etmiyor, vahyi ve peygamberi reddediyor. Deistler bunu aklın gücünü ortaya koymak adına ve akli vahyin yerine koyarak yapıyorlar. Bu noktada deistlere sormak gerekir. Akıl ve aklın gücü nedir? Neye referansla bu belirlenmektedir? Kanaatimizce bu sorular problemin bilinmesi açısından hayati önemdedir.

Akıl ve aklın yetileri, mahiyeti hakkında hem dinde hem de felsefede ciddi tartışmalar yapılmaktadır. Modern felsefede Kant aklın yetileri hakkında değişik şekillerde tartışmalar yapılmaktadır. Konumuz bu değil ama

⁶⁸ Harman, "Kelam İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru", 34.

⁶⁹ Alwin W. Gardner, *Entelektüelin Geleceği*, çev. Ahmet Özden - Nuray Tunali (İstanbul: Eti Yay, 1993), 95.

⁷⁰ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 17.

deizmin akla verdiği olağanüstü değeri açıdan sadece belirtmek isteriz. Bunu belirtmemizin temel nedeni aklın felsefede de tartışılan bir konu olduğunu belirtmek içindir. Kanaatimizce Kant'ın akılla ilgili görüşlerine katılmamız söz konusu değildir. Akıl rasyonel düzlemde tartışıldığında, yanlışları görmede daha güçlüdür. Örneğin, mantığın temel prensiplerinden biri olan bir şeyde çelişki varsa diğer herhangi bir şeye detaylı bir araştırmaya girmeden o şeyin yanlış olduğuna hükmedilebilir. Bu noktadan hareketle gerçekten deistlerin iddia ettikleri akılla bir din inşa edilebilir mi? Bu mümkün müdür? Meseleye İslam açısından baktığımız zaman, İslam'ın tartışmaya sadece akılı yetkin kılarak katılmadığını, aklın yanında pozitif diyebileceğimiz unsurları göz önünde bulundurduğunu görürüz. Yani İslam sadece olumsuzlukları ortaya koymaz bunun yanında olumlu yanlarını da ortaya koyarak doğru olanı belirtir ve insanların bu konudaki problemlerini çözüme kavuşturur.

Aklın mahiyeti, gücünün ne olduğu hususu bu kadar tartışmalı ise bu durum bizi Rölativizme götürür mü? Deizm felsefede göreceli bir şekilde bu anlamdaki yerini koruduğunu görürüz. Bu noktada birçok kimse akla negatif bakabilir. Burada Kur'an hadiseyi negatif olarak belirleyip orada bırakmaz, alternatif doğru olanı gerekçeleriyle belirtir ve bir dinin temel prensipleri olarak ortaya koyar. Deizme baktığımızda böyle bir düzeltme çabası içine girmediğini görürüz. Dolayısıyla bir şeyin yanlışını ortaya koymak yetmiyor, o yanlışın alternatifi olabilecek doğru olanı da ortaya koymak gerekiyor. Deizmin pozitif anlamda bu konuda söylediği birtakım ilkeler var. Örneğin, Tanrı'nın varlığına ibadet etmek, Tanrı'dan başka bir varlığa iman etmemek, ölümden sonraki hayatın varlığı, hesap ve cezanın varlığına inanmak gibi. Burada gerçekten şu soruyu sormak gerekir. Din olmasaydı deizm bu inanış ilkelerini tek başına akılla ortaya koyabilir miydi? Bu soruyu gerçek anlamda pozitif anlamda cevaplamamız gerekir. Bütün bunları dile getirirken Hristiyan dini ekseninde bir ikileme karşı karşıya kalıyoruz. Dinin doğrularıyla aklın doğruları hususunda ikilem içinde kalıyoruz. İslam dininde böyle bir ikilemin olduğunu görmüyoruz. Çünkü İslam'ın ilkeleri akla aykırı değildir.

Bütün bunlar söyledikten sonra akıl tek başına bütün problemleri çöme hususunda yetkin midir? Burada temel soru budur. Burada esas ayırımı yapmamız gerekir. Bir şeyin akıl tarafından bilinmesi ayrı bir şeydir, bilfiil bilinmesi ayrı bir şeydir. Bu insan günlük hayatında anbean yüzyüze kaldığı bir durumdur. Burada aklında yardıma muhtaç olduğu ortaya çıkmaktadır. Her insan ilkokuldan başlayarak üniversitede eğitimine kadar akledenlerin yardımına muhtaç duymaktadır. Dinin doğruları aklın prensiplerine aykırı değilse, akla yardımcı oluyorsa akıl bunlar niye reddetsin. Bir şeyin aklın sı-

nurları içine girebilmesi için mümkün olması gerekir. Deistlerin haklı olarak dile getirdikleri iddialardan biri, Tanrı akılla çelişen bir şeyi ne diye emretsin. Bu Tanrı açısından mümkün olmayan bir durumdur. Yani Tanrı anlaşılmayan akla ters gelen bir şeyi vahyetmez. Deizm Tanrı'nın vahiy yoluyla evrene müdahale ettiğini savunur. Deistler vahye itiraz ederken vahyin kaynağına mı yoksa mahiyetine mi? ettiklerinin belirlenmesi gerekir. Vahyin mahiyetine itiraz etmediklerine göre bir şey kaynağından dolayı reddedilmesi doğru değildir. İslam akıllı, akletmede epistemik anlamda akıldan yararlanma yoluna gider. Bütün bu yaptığımız analizlerin sonucunda şu ortaya çıkıyor. Ya vahyin mümkün olmadığını söyleyeceğiz, bu da mümkün değildir. O zaman akıl vahyin dini hakikatleri ortaya koymasına yardımcı oluyorsa buna niçin itiraz ediliyor. O zaman şöyle bir hata ortaya çıkıyor. Vahiy akıl üstü verileri içeriyor diye kabul etmemek felsefi anlamda doğru değildir. Vahiy, İslam anlayışında insanların akletmesi için vardır. İslam teizmi açısından vahyin akletmede önemli olduğunu görüyoruz. Her insanın kendine göre bir akıllı vardır. Ama akletme hususu her insanda farklıdır. Bu anlamda vahiy aynı zamanda bir hatırlatma, insanlara bir nevi rehberlik yapıyor. İnsan akletmeye muhtaçtır. İnsanın aldığı eğitim bunu gösteriyor. Bu bağlamda vahiy insanların hayatların merkezinde bulunmaktadır. Vahyin muttakiler için yol gösterici olması önemlidir. Vahiy insana hayatın kısa olduğunu, gelip geçici olduğunu, bu kısa hayatta ne yapması gerektiği noktasında yol gösterdiği aynı zamanda hayatını kolaylaştırıcı öğütler verdiğini dolayısıyla insana yardımcı olduğunu görürüz. Peygamberlerin görevi de bu değil midir? Zaten vahyin geliş sebebi de bu değil midir? Dolayısıyla deizmin gerçek vahye itirazı irrasyoneldir diyebiliriz.

SONUÇ

Din ve felsefede vahiy-akıl ilişkisi önemli bir tartışma konusudur. Tarihte Âdemden beri bir dine inanan insan olduğu gibi inanmayanlar da hep olmuştur. Tarihin her döneminde farklı düşünceler insanlar arasında tartışılmıştır. Ancak felsefi anlamda tartışılan bu düşüncelerden bazıları toplumda yayılma zemini bulabilmiştir. Deizm düşüncesini, aynı isim altında olmasa da fikir olarak İlk çağ filozoflarına kadar götürmek mümkündür. Bu düşüncenin, 17. yüzyıla gelindiğinde bazı özel ve genel sebeplerden dolayı toplumda yayılma zeminini yakaladığını görürüz. Bu zemini oluşturan birçok faktör mevcuttur. İnsan fıtratı farklı olduğu için olguları farklı anlamaktadır. Biri anladığı için inanmaktadır diğeri de yine farklı bir şekilde anladığı için inkâr etmektedir. Din-bilim çatışmasına zemin hazırlayan sebepler ile deizme götüren sebepler benzerlik göstermektedir. Ruhban sınıfı ve kilise, özellikle bilimin hızlı gelişmesi, sanayi

devrimi ve makineleşme ile beraber toplumda etkin bir rol üstlenen bilim adamlarını kendi otoritelerine karşı bir tehlike olarak görerek cezalandırmışlardır. Buna mukabil deizm ve birçok bilim insanı da özelde Hristiyanlığı genelde bütün dinleri aynı kefeye koyarak eleştirmişlerdir. Tarihi süreç içerisinde dinî temsil edenlerin din adına gerçekleştirdikleri yanlış söylemler, uygulamalar, zamanla seküler bir anlayışın yaygınlaşmasına ve teslimiyetçi bir din algısından sorgulayıcı bir din algısına evrilmiştir. Bu anlayış, dinî toplumun hayatından tümüyle çıkarılmasına veya ahlakî bir alanla sınırlandırılmasına yol açmıştır. Deistler, bu uygun şartları değerlendirerek, düşüncelerini yaymaya çalışmışlardır. Deistler kendi aralarında farklı anlayışlara sahip olmakla beraber her türlü vahyi ve nübüvvet düşüncesini inkâr ederek, tabiata müdahale etmeyen atıl bir Tanrı anlayışını kabul etmişlerdir. Akıl dinin yerine koyarak insanın doğasından kaynaklanan doğal bir din anlayışını savunmuşlardır. Deistlerin iddia ettiği gibi, şayet nübüvvet ve vahiy olmasaydı insanlık sadece kendi akıl yetenekleriyle bugünkü medeniyet seviyesine gelebilir miydi? Bu soruya olumlu cevap vermek mümkün değildir. Zira akıl-vahiy, Allah'ın insana bahşettiği iki bilgi kaynağıdır. İnsan bunlardan birinden mahrum kalırsa sahip olduğu bilgi kaynaklarından birinden yoksun kalmış olur.

Bu bağlamda ülkemizde son zamanlarda genel anlamda dine karşı akımların etkin oldukları, özelde de bilhassa deizmin mütedeyyin muhitlerde Müslüman gençler üzerinde etkili olduğu haberleri çok değişik iletişim araçları vasıtasıyla bazen bilinçsizce bazen de ideolojik anlamda kasıtlı olarak dile getirildiğini görüyoruz. Kanaatimizce bu gibi haberler art niyetli ve belli bazı ideolojileri bilerek gündemde tutmak için yapılan eylemlerdir. Her felsefî yaklaşım dönem dönem insanların dikkatini çekebilir. Bu, onun yayıldığı anlamına gelmez. Deizmin yayılımı konusunda bilimsel çalışmalar yapılarak ortaya konulan veriler olmamasına rağmen bu durum bazı çevrelerce olduğundan daha fazla abartılarak gündemde tutulması doğru değildir. Müslüman bir genç dinin ibadet ve muameleat kısmıyla ilgilenmiyor diye onu bu gibi akımlara yönelmekle suçlamak doğru değildir. Ancak deizm Müslüman muhitte hiç yayılım göstermiyor, böyle bir problem yoktur demek de doğru değildir. Gençler zihinsel olarak bu evrede sorgulayıcı ve rasyonalist davrandıklarında inanç temelinde bazı sarsılmaların olması olasıdır. Bu durumu abartmadan nedenleri üzerinde etraflıca durulması gerekir. Bu bağlamda sorumlu olan herkesin analitik düşünmesi ve çözümler ortaya koyması özeldir. Toplumda kuşkusuz az da olsa deist ve ateist eğilimli gençler mevcuttur. Ancak buradaki az da olsa ifadesi küçümsenmemelidir. Zira artan şüpheler deist ve ateist eğilimleri her geçen gün beslemektedir. Gençlerin bu anlamda hem

duygu dünyaları hem de bilinçleri ziyadesiyle bulanık ve karmaşıktır. Onlar, din alanında neyin doğru, neyin yanlış olduğunu kestirmekte güçlük çekmektedir. Öncelikle söylemek gerekir ki gençler arasında abartıldığı kadar genel anlamda ne ateizm ne deizm mevcuttur. Zira kendisini ateist ya da deist olarak tanımlayan gençler darda kaldıkları anlarda el açıp dua ederek inandıkları varlığa sığınmaktadırlar. Bu anlamda onlar ateist ya da deist değil inançlıdır. Ancak kendilerine sunulduğu şekilde geleneksel İslam'ı kabulde zorlanmaktadırlar. Hazları ve arzularıyla inançları arasında sıkışmışlık yaşadıkları gözlenmektedir. Bu da onları kadim gelenekten koparak bireysel bir dinselliğe sevk etmektedir. Gençlerde gözlenen dinî şüphe ve kimlik savrulmalar bu bağlamda değerlendirilebilir. Çözüm olarak şunu söylemek mümkündür. Allah'ın indirdiği din, vahyin ve aklın rehberliğinde topluma, gençlere doğru anlatıldığı sürece deizme götüren sebepler ortadan kaldırılmış olur.

KAYNAKÇA

- Ardoğan, Recep. *Deizm, -Buhrandan Burhana-Günümüz Kalam Problemleri*. İstanbul: İstanbul Matbaası, 2017.
- Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Vadi Yayınları, 2001.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İstanbul: Selçuk Yayınları, 3. Basım, 1992.
- Aydın Topaloğlu. "Ateizm". *Din Felsefesi*. ed. Latif Tokat. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.
- Aytepe, Mahsum. "Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/1 (2017), 113-136.
- Bedevisi, Abdurrahman. *Min târihi'l- ilhad fil islam*. Kahire, 1993.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma, 8. Basım, 2013.
- Ceylan, Ahmet. "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Hayata Yansımaları". 181-203. Sakarya: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 2005.
- Coşkun, İbrahim. "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez. 41-70. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Dorman, Emre. "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Draz, Abdullah. *Din ve Allah İnancı*. çev. Nuri Akif. İstanbul: Çığır Yay, 1978.
- Düzgün, Şaban Ali. "Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 3-13. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Erikson, Erik H. *İnsanın 8 Evresi*. çev. Gonca Akkaya. İstanbul: Okyanus Yayınları, 2014.

- Evkuran, Mehmet. "Kelam Sisteminin Teolojik Temelleri Üzerine-Deizm Bağlamında Bir Tartışma". *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arilik Sempozyumu Bildirileri Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. ed. Cemaleddin Erdemci - Fadıl Ayğan. 2/35-48. Beyan yayınları, 2014.
- Genç, Cafer. "Eğitim Felsefesi Açısından Deizm İmkânının Tartışılması". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Gordner, Alwin W. *Entelektüelin Geleceği*. çev. Ahmet Özden - Nuray Tunalı. İstanbul: Eti Yay, 1993.
- Gündoğar, Hamdi. "Deizm; Akıl Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 29-40. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Harman, Vezir. "Kelam İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru". *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2017), 13-51.
- Harvey, David. *Post Modernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*. çev. Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları, 1997.
- Hökekleli, Hayati. "Ergenlik Döneminde Dini Şüpheler". *MEB Din Öğretimi Dergisi* 14 (1988), 73-83.
- İkbal, Muhammed. *İslam Felsefesine Bir Katkı*. çev. Cevdet Nazlı. İstanbul: İnsan Yay, 1995.
- İz, Mehmet Ata. "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları",. *Din Felsefesi*. ed. Latif Tokat. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.
- Kandemir, Fatih. "Ekolojik Kuram Bağlamında Dinî Gelişim Psikolojisi",. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (2018), 1433-1456.
- Kardaş, Meryem. "Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Kayıklık, Hasan. "Psikolojik Açıdan İman, İnanç ve Şüphe". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (2005), 133-155.
- Köktaş, Mümin. "Aydınlanma, Hıristiyanlık ve Deizm." *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1 (2017), 143-157.
- Kulaksızoğlu, Adnan. *Ergenlik Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2020.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Sentez Yay, 2014.
- Mâturidî, Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semekand. *Kitâbu't-Tevhîd*. İstanbul: İSAM Yayıncılık, 2002.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Tanrıyı Tasavvur Etmek*. İstanbul: Çamlıca Yay, 2001.
- Özcan, Hanifi. *Epistemolojik Açıdan İman*. İstanbul: İfav Yay, 2. Basım, 2012.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanınmayan Dini İnanç Deizm*. İstanbul: Yeni Boyut Yay, 2016.
- Peterson, Michael vd. *Akıl ve İnanç*. çev. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları, 7. Basım, 2017.

- Pintner, Rudolf. "Büyüme". çev. Sabri Akdeniz. *Eğitim Psikolojisi*. ed. Rudolf Pintner vd. 46-54. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay, 1987.
- Russell, Bertrand. *Din ile Bilim*. çev. Akşit Göktürk. İstanbul: Say Yayınları, 1996.
- Sayar, Kemal. "Küreselleşmenin Psikolojik Boyutları". *Yeni Symposium* 39/2 (2001), 79-94.
- Sönmez, Vecihi. "Nübüvveti Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r-Ravendi ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 271-295. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Taylan, Necip. *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2013.
- Taylor, Charles. *Seküler Çağ*. çev. Dost Körpe. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisi*. çev. Günay Ünver. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay, 1990.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2015.
- Wood, Allen W. "Kant'ın deizmi". çev. Necmettin Tan. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011), 327-347.
- Yapıcı, Asım - Yıldırım, Münir. "Küreselleşme Sürecinin Dinî Kimliklere Etkisi Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme". *Dini Araştırmalar* 6/7 (2003), 117-138.
- Zavalsız, Yusuf Sinan - Şahin, Ensar. "Ateist ve deistlerin din algısı: üniversite öğrencileri üzerine psiko-sosyolojik bir araştırma." *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2018), 567-599.